

Guerras e conflicts

En las duas guerras dal chastè da Müsch ils onns 1525/26 e 1531/32 han defendì las Trais Lias lur Terras subditas conquistadas l'onn 1512. Cum battidas eran la citad da Chiavenna, la Valtellina sut sco er las Tre Pievi – las plaivs da Dongo, Gravedona e Sorico a la riva vest dal Lai da Como superiur. L'adversari dals Grischuns era Gian Giacomo Medici, in vasal dal duca da Milaun. Sia basa d'operar era la fortezza da Musso al sid da las Tre Pievi – perquai al numnavan ils Grischuns: quel da «Müsch». Sustegn han survegnì ils Grischuns dals confederads ch'èn intervegnids nà dal Tessin. En occasiun da la pasch da l'onn 1532 èn sa segiradas las Trais Lias il possess da Chiavenna e da la Valtellina cun renunziar a las Tre Pievi.¹ 36.01

Ils Scumbigls grischuns han squassà il pajais ils onns 1603 fin 1639. Lur motiv è stà il conflict tranter las partidas dal servetsch mercenar e da confessiun da las Trais Lias ed els ston er vegnir vis sco part dal cumbat europeic en la Guerra da trent'onns. Sa cumbattidas èn la partida veneziana e franzosa (principalmain reformada) e la partida spagnola (principalmain catolica). Las duas grondas pussanzas Frantscha e Spagna-Austria sa concurrenzavan per la controlla dals pass grischuns.

A la fin da l'allianza da servetsch mercenar cun la Republica Venezia l'onn 1603 ha respus il guvernatur spagnol a Milaun cun construir la fortezza da Fuentes al Lai da Como superiur. Suenten han gì lieu pliras dretgiras nauschas en il Grischun. ► 33.02 Cun la dretgira nauscha da Tusaun l'onn 1618 han ins cuntanschì in nov stgalim d'escalaziun; il contrast confessiunal è s'agravà anc ina giada.² En la Valtellina ha cumandà la grupp da manaders ina revolta cunter il domini grischun ed ha instigà d'assassinar ils protestants indigens. A chaschun da l'omicidi

valtellinais dals 18/19 da fanadur 1620 – l'uschenumnà «Sacro macello» u la «sontga mazzacra» – en morts var 600 umans.

Sin quai èn entradas en la Valtellina truppas spagnolas ed en la Val Müstair truppas austriacas per segirar las posiziuns strategicamain impurtantas.³ In'emprima prova da reconquista è vegnida rebattida a Morbegno. Malgrà il sustegn da truppas bernaisas e turitgaisas ha finì er ina segunda emprova ils 11 da settember 1620 cun la terrada a Tirano. Entant han ils lieus catolic-federali spedi truppas auxiliarias en la Surselva ch'era participada a l'allianza separada da la Lia Sura cun la Spagna. Quellas èn però puspè vegnidas chatschadas enavos da truppas grischunas evangelicas en la battaglia da Valendau.⁴ Er la terza expediziun da reconquista mal preparada vers Bormio da la mitad d'october 1621 n'è betg reussida. Enstagl èn succedidas invasiuns austriacas en l'Engiadina Bassa ed en il Partenz suandadas da l'occupaziun da quellas regiuns sco er da la citad da Cuira.⁵ 36.02

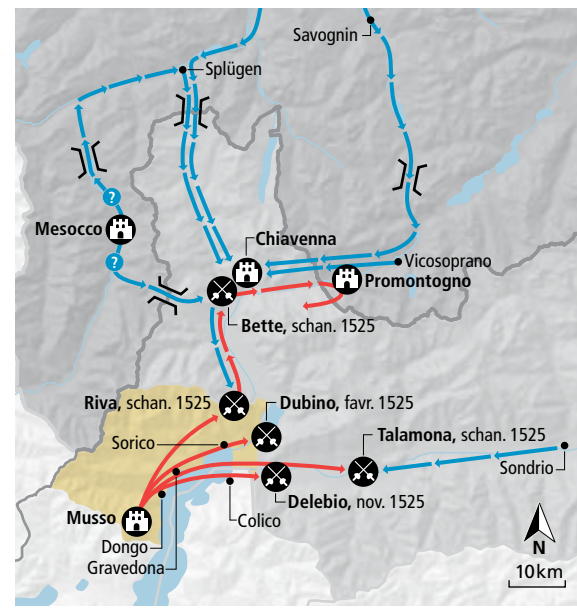
Cunter las represalias e mesiras per recatolisar la pussanza d'occupaziun è sa drizzada l'avrigl 1622 la revolta dals abitants dal Partenz. 36.06 Quels han stgatschà ils occupants austriacs e conquistà ils 16 da zercladur er Cuira. Ils 5 da settember 1622 ha dentant superà ina nova armada d'invasiun, fitg pussanta, l'armada da las Trais Lias tar Aquasana (Saas). Cun il contract da Lindau dals 30 da settember 1622 èn daventads il Partenz, Tavau e l'Engiadina Bassa «provinzas militaras austriacas».⁶ La nova occupaziun ch'è vegnida accompagnada da fominas e d'epidemias da pesta ha durà fin il cumenzament da l'onn 1624.

Suenten in'intervenziun franzosa en il Grischun ed en la Valtellina è vegnì ratifitgà ils 5 da mars 1626 il Contract da Monzón (Spagna dal Nord). Senza la participaziun grischuna han la Frantscha e la Spagna

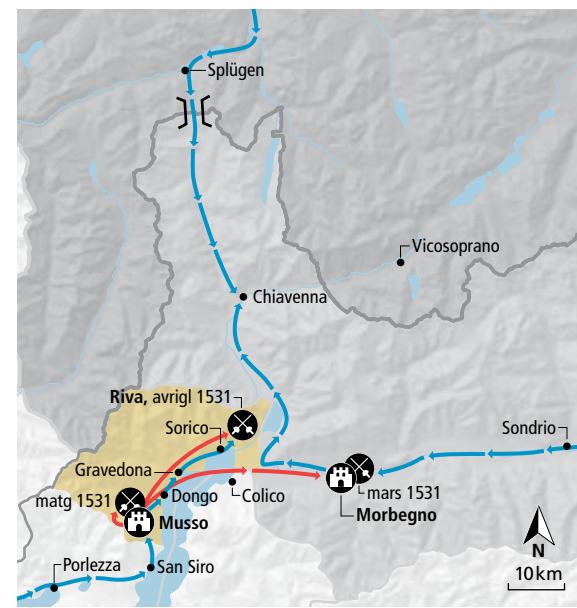
36.01 Guerras da Müsch: campagnas, battaglias e cumbats, 1525/26 e 1531/32

L'onn 1525 han assagli il Müsch las Tre Pievi, han occupà la citad e la fortezza da Chiavenna ed èn avanzads en la Bregaglia ed en la Valtellina. Ils Grischuns han gudagnà tar Talamona, Morbegno, Bette, Riva, Delebio. Els han conquistà la citad da Chiavenna e lura sajettà cun chanuns da Mesocco sin la fortezza. L'onn 1531 han els conquistà Morbegno che quels da Müsch avevan occupà e fortifitgà avant. Els confederads han battì quels da Müsch tar Riva ed assedià il chastè da Musso.

- Las campagnas da las
- truppas da Müsch
 - truppas grischunas e federalas
 - territori da las Tre Pievi
 - fortezas
 - lieus da cumbat

Emprima Guerra dal chastè da Müsch 1525/26

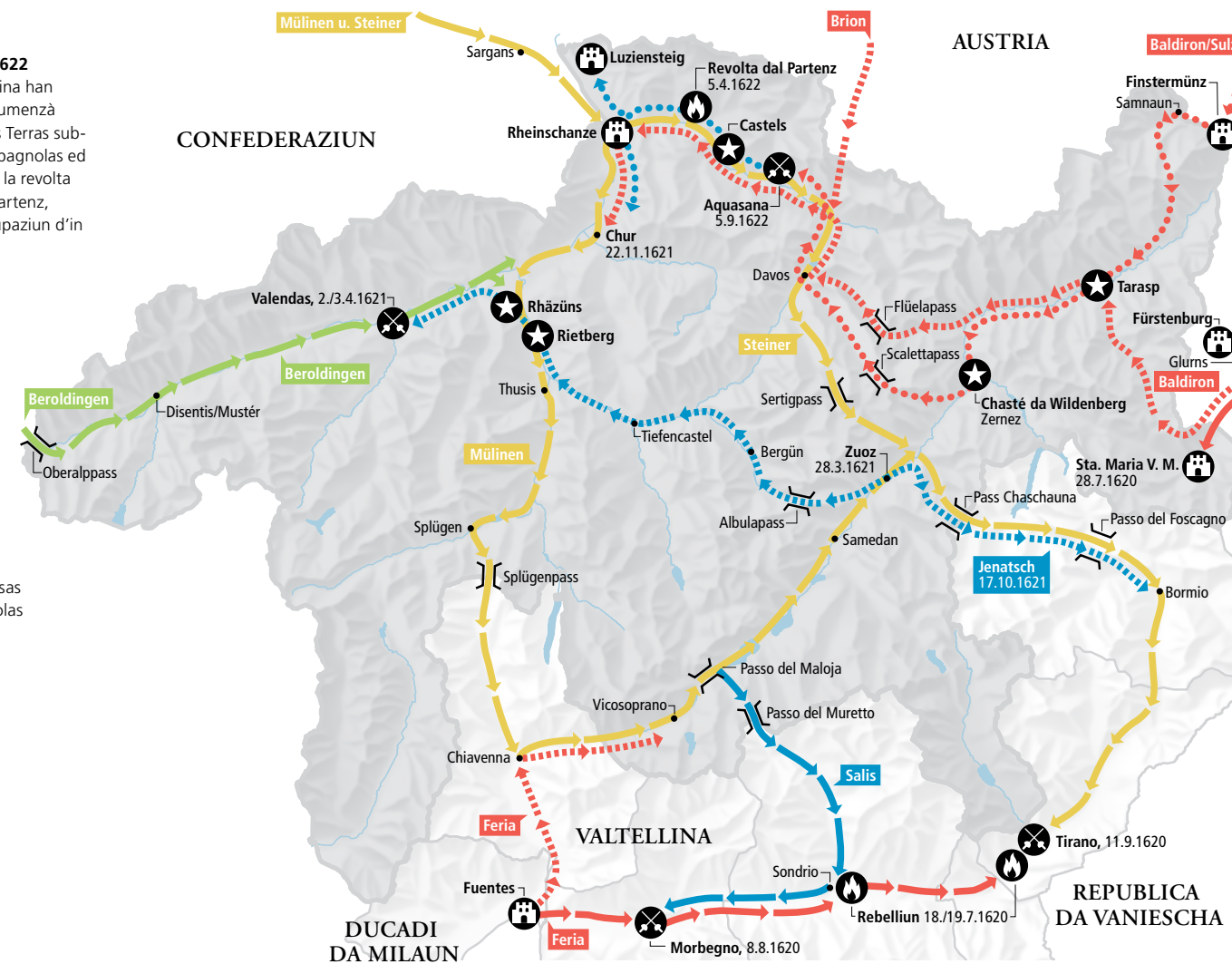

Segunda Guerra dal chastè da Müsch 1531/32

36.02 Scumbigls grischuns, 1620–1622

Suenten la rebelliun en la Valtellina han Grischuns e truppas federalas cumenzà senza success a reconquistar las Terras subditas. Enstagl hai dà invasiuns spagnolas ed austriacas ch'han manà suenter la revolta reussida da curta durada en il Partenz, anc ina giada ad in temp d'occupaziun d'in onn e mez.

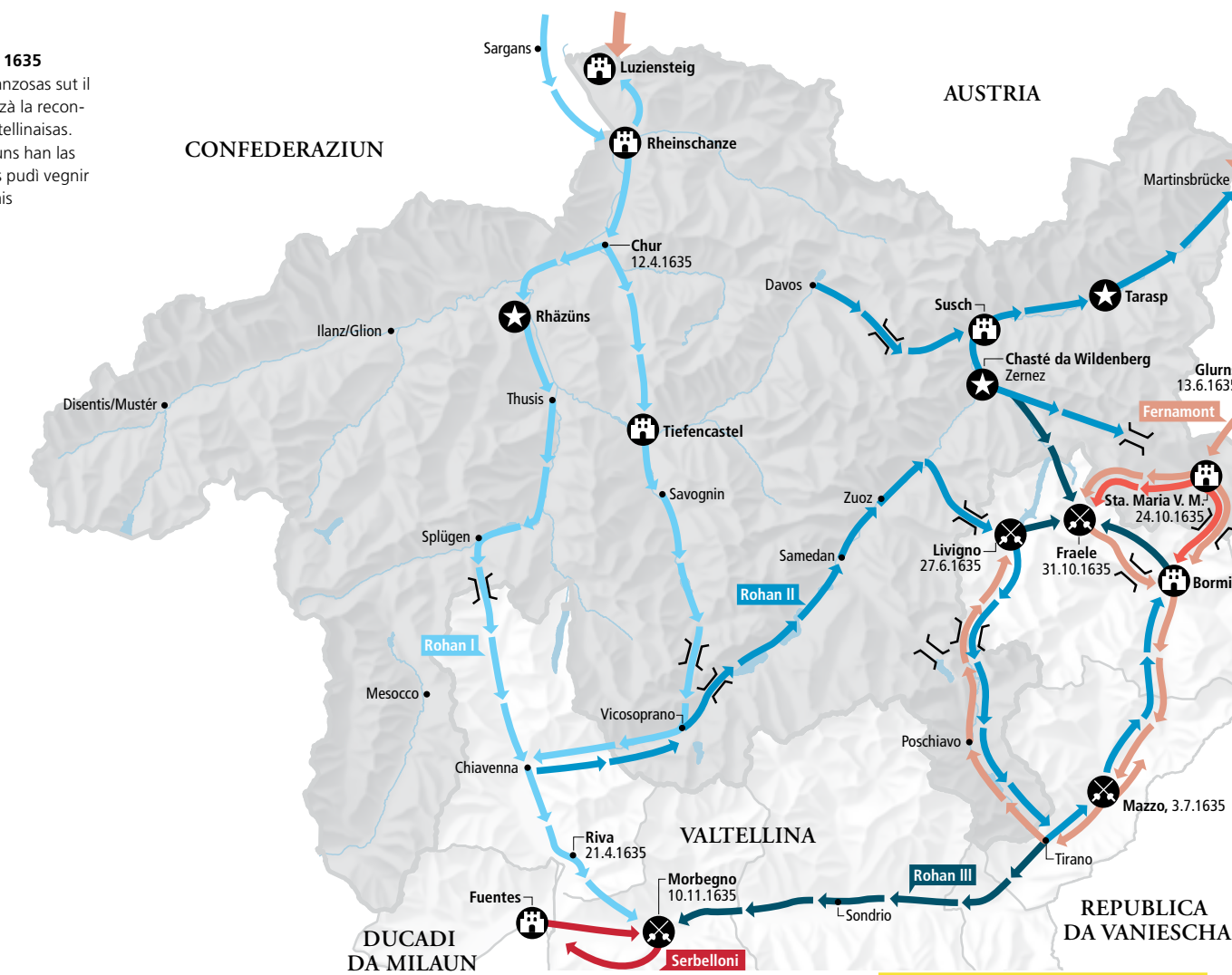
- truppas bernaisas e turitgaisas
- truppas austriacas e spagnolas
- truppas da la Svizra interna
- truppas grischunas
- 1620
- 1621
- 1622
- fortezas
- lieus da cumbat
- chastels
- revoltas
- pass (tenor swisstopo)

36.03 Reconquista da la Valtellina, 1635

Cun l'invasiun da las truppas franzosas sut il duca Henri de Rohan ha cumenzà la reconquista da las Terras subditas valtellinaisas. Cun agid dals regiments grischuns han las truppas spagnolas ed austriacas pudì vegnir superadas e stgatschadas en trais fasas curtas.

- Truppas franzosas e grischunas
- Rohan I
- Rohan II
- Rohan III
- Truppas austriacas e spagnolas
- Fernamont I
- Fernamont II
- Serbelloni
- fortezas
- lieus da cumbat
- chastels
- pass (tenor swisstopo)

36 fatg pasch, ed ins ha delegà truppas papalas en la Valtellina per «neutralisar».7 En connex cun ina campagna en l'Italia dal Nord è succedida l'onn 1629 la terza invasiun austriaca, puspè accompagnada da la mazza-cra gronda. Cun la pasch da Cherasco (Piemunt) l'onn 1631 ha terminà l'imperatur Ferdinand II. da Habsburg las activitads da guerra.8

L'onn 1635 ha cumenzà la conquista franzosa da la Valtellina sut il duca Henri de Rohan: la colliaziun directa strategicamain impurtanta tranter l'Austria e Milaun avess dui vegnir interrutta.9 A Cuiira è s'unida ils 12 d'avrigl l'armada franzosa cun ils regiments grischuns per sa render a Chiavenna. A Zuoz ha entschet la stad la «guerra da muntogna» cun battagliais en il Livigno ed a Mazzo di Valtellina. Suententer è Bormio vegnì conquistà e las truppas austriacas battidas tar Fraele grazia ad ina tactica d'attatga da zanga ils 31 d'october. Ils 10 da november è vegnida fatga a la flanca sid la battaglia decisiva cunter las truppas milanesas a la punt da Ganda tar Morbegno.10 36.03

La direcziun dal stadi franzos ha però tardivà la restituziun da la Valtellina a las Trais Lias. Uschia han sfurzà ils Grischuns la primavera 1637 las truppas franzosa da partir cun tschincliar la dustanza dal Rain tar Malans. Il medem mument ha gi lieu in'avischinaziun diplomatica als Habsburgais manada da Gieri Genatsch. L'onn 1639 han fatg las Trais Lias in contract da pasch e da sold cun la Spagna-Milaun (Emprim Capitulat da Milaun), e l'onn 1642 han ellas renovà la Cunvegna ereditara cun l'Austria. Las Terras subditas èn puspè vegnidas uffizialmain en lur pussanza, ma la domiciliaziun da protestants en la Valtellina è vegnida scumandada.11

Durant la Segunda Guerra da coaliziun ils onns 1799 fin 1801 èn las Trais Lias vegnidas entretschadas en las dispartas tranter la Frantscha revoluziunara e las monarchias Austria, Russia e Gronda Britannia. Repetidamain èn passadas truppas estras sur las Alps ed han per part occupà territori grischun.12 La primavera 1799 hai dà en la Surselva ina rebellun cunter la pussanza d'occupaziun franzosa. En ils cumbat vehements tranter La Punt/Rehanau e Cuiira ils 3 da matg 1799 han pers passa 600 Sursilvans la vita. Ils 6 e 7 d'october 1799 è passada l'armada russa sut il general Alexander Suworow sur il Pass da Pigniu en la Val dal Rain Anteriur ed ils 12 d'october vinavant sur il Pass da Son Gliezi en direcziun da la Baviera. 36.07 Las traversadas repetidas da truppas estras han chaschunà ina depauperisaziun da la populaziun che stueva endirar enguladitsch, sblundregiada, destrucziun, maltractament ed il sforz da far lavur gratuita ed alimentar ils schuldads.13 36.04

Dapi la Segunda Guerra da coaliziun n'ha nagin'armada pli mess pe en territori grischun en connex cun accziuns da cumbat. Las consequenzas da la Segunda Guerra mundiala eran per il solit mo indirectas,14 han però chaschunà per part donns considerabels. Mo in grond donn

material han chaschunà las bumbas bittadas giu sur Samedan il 1. d'october 1943. Desastrus è stà percenter il bumbardament da Val S. Pieder ils 22 da favrer 1945 tras aviuns da cumbat americans cun plirs morts, grevblessads e levblessads. Sper ils bumbardaments la plipart success per sbagl hai dà adina puspè crudadas ed atterraments d'urgenza da maschinas militaras estras, cunzunt americanas.15

L'agricultura grischuna e l'infrastructura da traffic han profità durant la Segunda Guerra mundiala da la lavur da schuldads polacs internads, per exempel en furma da las «vias dals Polacs» 36.05, 36.08 che quels han fatg. Tuttina era la relaziun tranter la populaziun ed ils fin 1600 umens internads savens plain tensiun: als Polacs vegniva savens renfatschà ch'els sajan pultruns, fetschian abus d'alcohol ed hajan contacts intims cun dunnas indigenas.16

Da las persunas civilas ch'èn fugidas en Svizra han surpassà var tshintg pertschient ils cunfins grischuns, uschia ch'il Grischun sa chatta sin l'otgavel plaz en la statistica da tut ils chantuns.17 Vias da fugia principalas eran las rutas d'access via il Puschlav, la Bregaglia e l'Engiadina Bassa. En il Grischun vivevan dentant er simpatisants talians e tudestgs dal faschissem e dal nazional-socialissem, ils ultims han occupà surtut a Tavau la publicitad e las autoritads.18 36.05

- Pieth 1945, p. 127s. e 130s.; Bundi 2009.
- Wendland 1995, p. 85–95; Färber 2000, p. 127–134; Head 2001, p. 219–255; HLS: Bündner Wirren; LIR: Scumbigls grischuns; Liniger 2017, p. 263–292.
- Pfister 1984, p. 91–107; Scaramellini 2000, p. 153s.; Pastore Alessandro, Valtellina 1620: pratiche di violenza e costruzione della memoria, en: Corbellini/Papacella 2021, p. 11–35.
- Maissen Felici, Der Obere Bund und die Wiedereroberung des Veltlins 1620/21, en: BM 1986, p. 301–326.
- Explicaziuns federalas V/2, nr. 3 e nr. 4. Per las singulas operaziuns da guerra cf. las cronicas dad Anhorn Bartholomäus, Graw-Pünter-Krieg 1603–1629, ed. da Conradin v. Mohr, (Istoriografs e cronists grischuns tom 9), Cuiira 1873 e Fortunat Sprecher von Berneck: Istorgia da las guerras e revolts ch'han tutgà las Trais Lias a Munt Son Gion ils onns 1618 fin 1645, redig. da Conradin von Mohr, (Archiv per l'istorgia da la Republica Grischun, tom 3), 2 parts, Cuiira 1855–1857.
- Gillardon 1936, p. 159–169; Hitz 2012, p. 578–592; Pieth 1916, p. 72; Dosch 1970, p. 19–34.
- Explicaziuns federalas V/2, p. 2123–2129; Bundi 2000, p. 189.
- Explicaziuns federalas V/2, p. 2141.
- Pieth 1945, p. 219s.
- Bendel 2010, p. 88–92; Pieth 1945, p. 223–225; Färber 2000, p. 133.
- Explicaziuns federalas V/2, p. 2157–2163; Explicaziuns federalas V/2, p. 2174–2196 e p. 2210–2212; Collenberg 1999, p. 11 e 52s.
- Pieth 1944; Leonhard 2000, p. 251–253; Berther 2003, p. 32–52.
- Pieth 1944, p. 138.
- Cf. en quest connex en detagl Ruch (2023).
- Ibid., p. 134–148.
- Ibid., p. 237–275.
- Ibid., p. 220.
- Cf. ibid., p. 464–494.

36.06 Assagl reussi dals Partenzers da la citad da Cuiira occupada dals Austriacs, ils 16 da zercladur 1622.

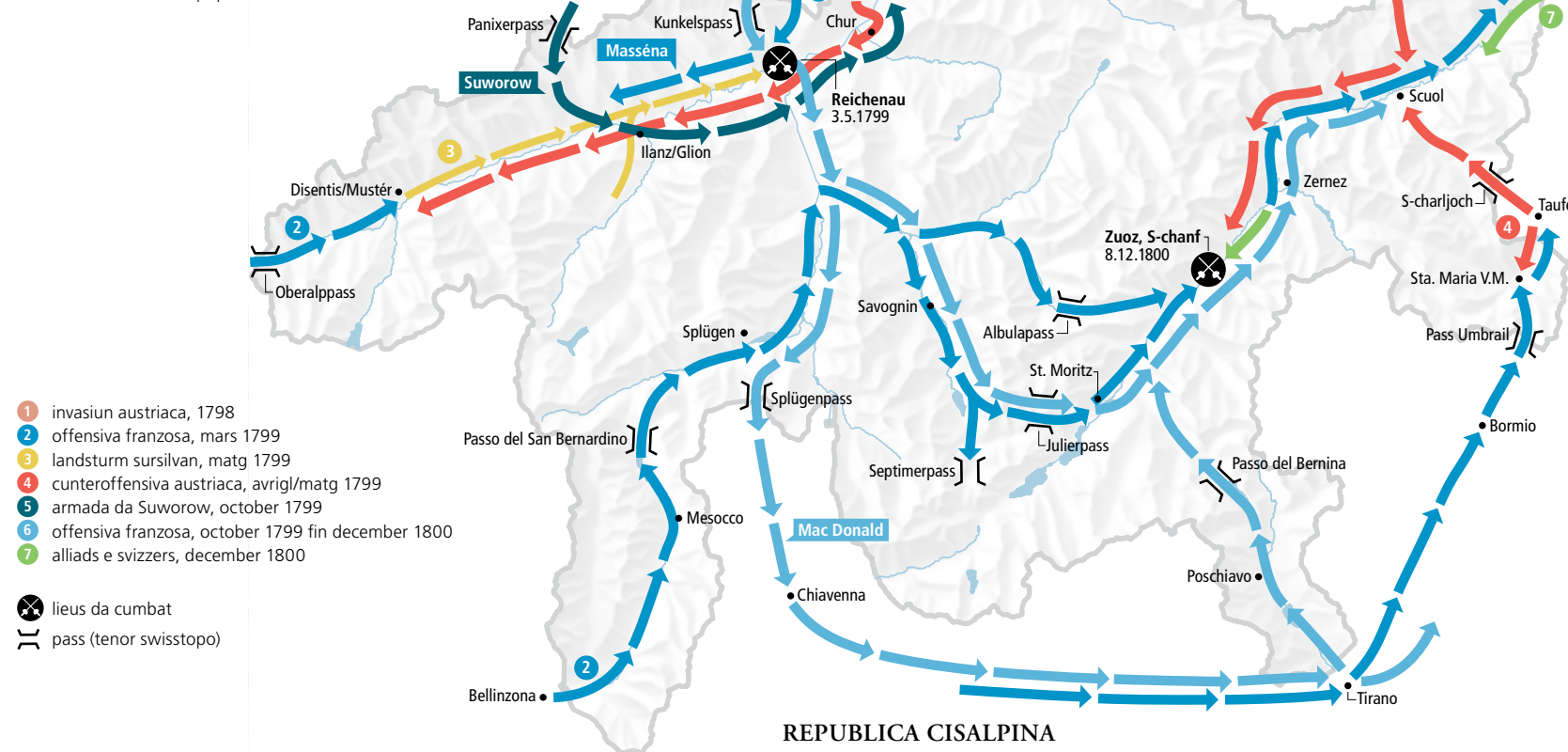
36.07 Alexander Suworow (1730–1800), general russ, prinzi e generalissimus.

36.08 Internads polacs han construi la via tranter Giuvaulta e Domat.

36.04 Guerras da revoluziun e da coaliziun, 1798–1800

En connex cun la Segunda Guerra da coaliziun tranter la Frantscha revoluziunara e l'allianza da l'Austria, la Russia e la Gronda Britannia èn penetradas ils onns 1799 e 1800 repetidamain truppas estras en il Grischun, quai ch'ha chaschunà ina depauperisaziun desastrusa da la populaziun.

36.05 Il Grischun e la Segunda Guerra mundiala, 1939–1945

Il Grischun è vegni confrontà a partir da l'onn 1943 adina puspè cun las consequenzas da la guerra aviatica aliada. Profità ha il chantun a medem temp da la lavur prestada d'internads polacs («vias dals Polacs»), ha però er stui sa fatschentar cun la preschientscha dal nazional-socialissem tudestg e dal faschissem talian.

